

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Борjak,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острияко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

П. В. Грищенко,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Рєнт,

С. П. Рєп'ях,

Ю. О. Соболю,

П. С. Сохань,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Челурний,

В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
"Просвіта" ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
вченою радою
Чернігівського
національного
педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 8 від 31 березня 2010 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Палієнко С. Матеріали Середнього Подніпров'я та Подесення як основа культурної диференціації пізнього палеоліту України 3

Євстратов В. Відносини між Чернігово-Сіверщиною та половцями в II половині XII ст. (до походу князя Ігоря у 1185 році) 9

Половець В. Половці і релігія 17

Петренко І. Самовільні розлучення в системі шлюбно-сімейних відносин мирян XVIII століття 24

ДО 65-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

Саверська-Лихошва В. Антифашистські повстання в роки тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками (1941-1943) та їх роль у визволенні Вітчизни 32

Студьонова Л. Смерть перетворила її життя на долю (До 85-річчя з дня народження О.Й.Білевич) 44

Новодід В. Ми називаємо себе кімовцями (Спомини про пережите під час війни) 58

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Кондратьєв І. Радут'є – Радутівщина – Радул'є (або скільки років Радул'ю) 65

Чухно В. Село Очкине 69

Гедьо А. Приватноправові акти XVIII-XIX ст. як інформаційне джерело з історії ніжинської грецької громади 86

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Доценко А. Новозбудовані храми Чернігова 98

Іваненко-Коленда С. Родовід Київського митрополита Гавриїла Коленди 111

РОЗВІДКИ

Кривошея І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. 124

Курданов А. Злеті і падіння губернатора з Олишівки 137

Потій Н. Напрямки підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів Чернігівським губернським земством (60-70 рр. XIX ст.) 141

Попов І. Повстанський рух селян на Чернігівщині за доби Директорії (грудень 1918 – січень 1919 рр.) 150

Яценко О. Діяльність кооперації Поділля під час білогвардійської навали (друге півріччя 1919 р.) 158

Ковальчук М. Комуністичний режим та українське повстанство наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. 166

Дудко В. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? 174

Фомська С. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906-1908 рр.) 185

Глушук В. Діяльність військових комісаріатів в Україні на період 1991-2001 рр. з питань керівництва допризовною підготовкою та військово-патріотичним вихованням юнаків 193

Герасимчук О. Міграції чернігівського селянства до початку століпінської аграрної реформи (1861-1906 рр.) 199

Самойленко О. Суспільний розвиток Візантії у працях Є.О.Черноусова 212

Кузьменко Ю. Динаміка соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури Української РСР в умовах розгортання курсу на перебудову (квітень 1985 – січень 1987 рр.) 217

Бардаш О. Листування Михайла Коцюбинського з відомими українськими діячами наприкінці XIX – на початку XX століть 226

Ковалевська О. Стосунки представників старої наукової еліти в світлі листування І. Турцевича й І. Йонинаса 233

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні (1917 – 1953 рр.) 243

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Колесник О. Другі всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури 246

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Постановою Вищої атестаційної комісії України журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Сергій Палієнко

МАТЕРІАЛИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ТА ПОДЕСЕННЯ ЯК ОСНОВА КУЛЬТУРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

У статті розглядається історіографія проблеми історико-культурного поділу пам'яток пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення в радянському та пострадянському палеолітознавстві з 20-х рр. ХХ ст. і до нашого часу. Аналізуються основні тенденції в розвитку археологічного пізнання, що знайшли прояв при розгляді даної проблеми, вони пояснюються дією зовнішніх та внутрішніх факторів.

Ключові слова: палеоліт, Подесення, середнє Подніпров'я, пам'ятки.

Останнім часом спостерігається значний інтерес науковців до історії вітчизняного палеолітознавства. З'явилися як загальні огляди – монографія С.О. Васильєва¹ та розділ у книзі Л.Л. Залізняка², так і праці, присвячені історії вивчення палеоліту окремих територій³. Також розробляється історіографія проблеми історико-культурного поділу окремих пізньопалеолітичних регіонів Східної Європи: Середнього Подоння⁴, Подніпров'я⁵ та Степової області⁶. Порівняння перебігу процесу культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток різних територій дасть змогу краще з'ясувати вплив особливостей місцевих археологічних матеріалів, роль та значення археологічної теорії. Тому дана робота ставить за мету дослідити місце матеріалів Середнього Подніпров'я та Подесення у процесі історико-культурного поділу пізнього палеоліту території України в радянському та пострадянському палеолітознавстві.

Пам'ятки Середнього Подніпров'я та Подесення разом із Костьонками використовувалися в 20-і роки ХХ ст. В.О. Городцовим⁷ та П.П. Єфіменком⁸ для побудови культурно-хронологічних схем розвитку пізнього палеоліту Східної Європи. У 30-і та на початку 50-х років вони були включені до загальносхідноєвропейських схем, побудованих на основі стадіальної концепції розвитку пізньопалеолітичної культури⁹. До цих схем також були вміщені й поодинокі південні та середньодністровські пам'ятки, які у великій кількості використовуються тільки в семиступеневій схемі П.І. Борисовського.

У середині 50-х років у радянському палеолітознавстві відбувається дискусія щодо правомірності виділення локальних археологічних культур для пізнього палеоліту Східної Європи. Полеміка точилася навколо костьонківських пам'яток, на матеріалах яких і було виділено декілька пізньопалеолітичних археологічних культур¹⁰. Щодо пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення, то в кінці 50-х їх матеріали використовувалися О.О. Формозовим для реконструкції пізньопалеолітичних етнокультурних областей у загальному контексті етнокультурної історії кам'яної доби¹¹, а З.О. Абрамова вказала на регіональні відмінності між пам'ятками Дону та Сейму й Десни та Судості¹². Однак зміна парадигми в результаті дискусії 50-х років не призвела до ревізії поглядів на історико-культурне члену-

© Палієнко Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії Київського університету туризму, економіки і права.

вання пізнього палеоліту території України та створення нових схем, як це відбулося для пам'яток Середнього Подоння.

Новий підхід до виділення локальних археологічних культур для пам'яток території України почав застосовуватися згодом після появи нових матеріалів. Тільки в 1965 році І.Г. Шовкоплясом на матеріалах середньодніпровських та деснянських пам'яток, багато з яких досліджувалося в першій половині 60-х років, було виділено мізинську археологічну культуру¹³. Це можна вважати першим застосуванням нової парадигми до історико-культурного поділу пізнього палеоліту території України. Адже схема розвитку молодовської культури, створена О.П. Чернишом у 1959 році, яка фактично є схемою розвитку палеоліту Середнього Подністров'я, внаслідок особливостей матеріалів місцевих пам'яток, за своїм характером нагадує попередні стадіальні схеми¹⁴. На що в той час і звернув увагу П.І. Борисковський, критикуючи конкретно-історичний підхід О.М. Рогачова¹⁵. Щодо пам'яток Півдня Східної Європи, то в 60-і роки на основі їх матеріалів археологічні культури виділити не вдалося, окрім кам'янобалківської¹⁶. Однак через недостатню розробку археологічної методології та термінології в радянському палеолітознавстві розпочалася дискусія щодо особливої проміжної зони мисливців на бізона¹⁷.

Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення привертала увагу дослідників і в наступні 70-і роки. Так, М.І. Гладких на матеріалах пам'яток цієї території за допомогою типолого-статистичного аналізу намагався обґрунтувати критерії виділення пізньопалеолітичних археологічних культур¹⁸. Він заперечив розвиток у регіоні єдиної мізинської культури та виділив „три культурні явища мадленської доби”¹⁹. У наступні 80-і роки дослідники майже не торкаються проблеми культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток цієї території, її розглядають тільки в загальних оглядових працях²⁰. Проте саме на другу половину 70-х – 80-і роки припадає пік у виділенні археологічних культур для Середнього Подністров'я²¹ та Півдня Східної Європи²².

На початку 90-х років для культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток М.В. Анікович запропонував поряд із „археологічною культурою” використовувати поняття „шлях розвитку” або „технокомплекс”, яке до цього застосовувалося для середнього палеоліту. Новий підхід він обґрунтовує методологічно і застосовує на практиці на матеріалах костьонківських пам'яток²³. У другій половині 90-х років починається дискусія відносно поняття „східний гравет”, під час якої технокомплексний підхід було застосовано й для пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення. Зокрема, М.В. Анікович об'єднує пам'ятки цієї території разом із костьонківськими в єдину дніпро-донську історико-культурну область мисливців на мамонта²⁴. Вивчаючи проблему гравету – епігравету Східноєвропейської рівнини, С.М. Лісіцин так само розглядає пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я та Подесення разом із матеріалами Костьонок²⁵. У цей же час український дослідник М.П. Оленковський, досліджуючи граветійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України, розглядає пам'ятки цієї території в контексті інших районів поширення пізньопалеолітичних пам'яток на території України²⁶. Виділивши декілька археологічних культур у межах технокомплексів, він намагається здійснити реконструкцію культурно-історичних процесів у середню та пізню пору пізнього палеоліту Лівобережної України²⁷. Проте у другій половині 90-х років продовжувалася й культурна атрибуція пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення в рамках старої парадигми. Так, З.О. Абрамова та Г.В. Григор'єва, опрацьовуючи матеріали нових розкопок стоянки Юдінове, відносять пізньопалеолітичні пам'ятки цієї території до декількох археологічних культур²⁸. З початку 2000-х років і по сьогодні у рамках технокомплексного підходу проблемою історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення займається Д.Ю. Нужний²⁹.

У першій половині 2000-х років відбулася полеміка відносно виділення Дніпро-

Донської історико-культурної області мисливців на мамонта. Зокрема Г.В. Григор'єва заперечила правомірність об'єднання пам'яток Середнього Подніпров'я, Подесення разом із Костьонківськими пам'ятками³⁰. Щоправда, згодом М.В. Анікович ці заперечення спростував, указавши на допущені дослідницею методологічні помилки³¹.

Щодо застосування технокомплексного підходу до історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток інших районів Східної Європи, то воно починається на декілька років пізніше. Так, схеми розвитку пізнього палеоліту Середнього Подністров'я та Попруття створюються аж у кінці 90-х років³², а Півдня Східної Європи – на початку 2000-х³³.

Отже, можна констатувати, якщо матеріали пам'яток Костьонківсько-Боршевського району були основою для розробки та застосування нових підходів до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту всієї Східної Європи, то матеріали пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення слугували основою для застосування цих підходів до пізнього палеоліту території України. Це можна пояснити впливом як внутрішніх – особливості археологічних матеріалів, так і зовнішніх факторів – організація процесу дослідження, наукові пріоритети різних шкіл палеолітознавства. Розглянемо ці фактори докладніше.

Наявність значної кількості різнокультурних багатопарових пам'яток на невеликій території в Костьонках створює проблемну ситуацію, а завдяки гарній стратиграфії – матеріали доволі легко зіставляти та порівнювати. Це стимулює дослідників залучати нові підходи та методи. Аналогічно й у Середньому Подніпров'ї та Подесенні – значна кількість близьких пам'яток була гарним підґрунтям для виділення локальних археологічних культур, так само як дністерські матеріали дали змогу виділити декілька етапів безперервного розвитку культури в регіоні. На відміну від цих районів, на матеріалах Півдня через їх особливість виділити локальні археологічні культури було неможливо, доки не накопичилася їх доволі велика кількість. Це зумовило пік у розв'язанні проблеми історико-культурного поділу пам'яток цього регіону в кінці 70 – 80-х роках. Проте найбільше на застосування нових підходів на матеріалах тієї чи іншої території для вирішення цієї складної проблеми вплинув зовнішній фактор – організація процесу наукового дослідження.

Костьонківсько-Боршевський район традиційно з 30-х років систематично досліджувався лєнінградськими, а нині санкт-петербурзькими науковцями. Тому вже на початок 50-х було накопичено необхідну кількість матеріалів, а також розкопано шари пам'яток, які не „вклалися“, в традиційну тоді стадіальну схему. Це разом із розробкою стратиграфії району дало змогу О.М. Рогачову запропонувати новий конкретно-історичний підхід. У свою чергу робота експедиції О.П. Черниша на Середньому Дністрі у 50-і роки та експедиції І.Г. Шовкопляса у Подніпров'ї в 60-і підготували базу для створення регіональних схем розвитку пізнього палеоліту, тоді як на Півдні це відбулося пізніше. З іншого боку, представники санкт-петербурзької школи палеолітознавства, на відміну від їхніх київських колег, завжди приділяли увагу проблемам методології. Тому саме вони були новаторами у використанні нових підходів до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту в Костьонках, а також багато в чому привернули увагу науковців з України до застосування концепції шляхів розвитку або технокомплексів на пам'ятках Середнього Подніпров'я та Подесення в 90-і роки. Ця територія також традиційно є зоною інтересів російських дослідників. Українські палеолітознавці, як правило, працюють навздогін. Виняток тут становлять дослідження М.І. Гладких 70-х років, який намагався на практиці обґрунтувати критерії виділення археологічних культур у рамках соціоісторичного напрямку археології.

Проте слід зазначити, якщо між виділенням археологічних культур у Середньому Подонні та Середньому Подніпров'ї й Подесенні минуло майже 10 років, а створення нових регіональних схем для Середнього Подністров'я та Півдня відбулося ще пізніше, то між застосуванням технокомплексного підходу до історико-

культурного поділу пізнього палеоліту всіх районів Східної Європи в 90-і роки – менше 10. Це може свідчити про накопичення достатньої кількості археологічних матеріалів, необхідних для переходу від екстенсивного (за рахунок нових розкопок) до інтенсивного (за рахунок застосування нових методик) шляху археологічних досліджень. Останній у свою чергу вимагає активніших пошуків нових методів, а також розробки питань методології та археологічної теорії, що дасть змогу глибше проаналізувати вже накопичений матеріал. А це разом із використанням методів природничих наук і сучасної техніки, що в наш час набуває все більшого поширення, робить також можливим розв'язання проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи на якісно новому рівні, що буде першим кроком до створення конкретної історії первісного суспільства, побудованої на археологічних матеріалах. І матеріали пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення тут мають відіграти, безперечно, провідну роль.

1. Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // *Stratum plus*. – № 1 – 2. – Кишинев, 2002. – С. 21 – 170.
2. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт Континентальної України. - Кам'яна Доба України. – Вип. 8. – Київ, 2005. – С. 5 – 13.
3. Чубур А.А. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения (научное издание) – М., 2005. – С. 116; Федорченко О.С. Дослідження пізнього палеоліту Північного Надчорномор'я та Надазов'я у 70 – 80-х роках ХХ ст. // *Магістеріум*. – Вип. 27. – К., 2007. – С. 26 – 31; Федорченко О.С. Перший етап польових досліджень пізньопалеолітичних пам'яток Півдня Східної Європи // *Кам'яна Доба України*. – Вип. 10. – Київ, 2007. – С. 78 – 85.
4. Силицын А.А., Сергин В.Я., Хоффекер Дж.Ф. 120-лет исследования палеолита Костенок: традиции и тенденции // *Костенки в контексте палеолита Евразии*. – Вип. 1 – Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 3. – 9.
5. Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я (історіографічний аспект). // *Часопис української історії* – 2008. – Вип. 9. – С. 5–10.
6. Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Півдня Східної Європи (історіографічний аспект) // *Археологічні студії*. – Вип. 3– Київ – Чернівці, 2008. – С. 3 – 16.
7. Городцов В.А. Археология. – Т. I. – Каменный период. – М. – Пг., 1923. – С. 181 – 303.
8. Ефименко П.П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР // *Человек*. – 1928. – № 1. – С. 45 – 59.
9. Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938. – С. 321 – 567; Ефименко П.П. Современное состояние советской науки об ископаемом человеке // *Материалы по четвертичному периоду СССР*. – Вип. 2. – М.-Л., 1950. – С. 81 – 89; Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. – С. 309 – 566; Борисковский П.И. Палеолит Украины // *МИА*. – № 40. – М. – Л., 1953. – С. 395 – 415.
10. Ефименко П. П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы (О памятниках так называемого селетского и гримальдийского типа). // *СА*. – 1956. – № 26. – С. 28 – 53; Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // *Палеолит и неолит*. – Т.3. – МИА. – 1957 – № 59. – С. 132 – 133.
11. Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959. – С. 43 – 66, 110 – 114.
12. Абрамова З.А. Роль палеолитического искусства в выявлении местных особенностей верхнепалеолитической культуры Восточной Европы. // *СА* – 1960. – № 3. – С. 6 – 16.
13. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965. – С. 288, 301.
14. Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // *ТКИЧП*. – 1959. – Вип. 15. – С. 176 – 178.
15. Борисковский П.И. Очерки по палеолиту Бассейна Дона // *МИА*. – 1963. – № 121. – С. 112 – 124.
16. Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона. // *ВА*. – 1967. – № 27. – С. 82 – 101.
17. Бадер Н.О. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа. // *СА* – 1961. – № 4. – С. 9 – 25; Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // *Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук*. – М., 1964. – С. 1 – 10; Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – М. – Л., 1964. – С. 8 – 13; Григорьева Г.В. Локальные варианты

культуры позднего палеолита юга СССР // Доклад на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. – М., 1966. – С. 36 – 37.

18. Гладких М.И. До методики типолого-статистичного аналізу пізньопалеолітичного кам'яного інвентарю // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 15 – 21.

19. Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднелитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977. – С. 137.

20. Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М., 1984. – С. 162 – 271; Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – Т.1. – К., 1985. – С. 54 – 83.

21. Григорьева Г.В. Некоторые итоги изучения палеолита в Молдавии // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 71 – 82; Борзняк И.А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона: (опыт систематизации) // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев, 1983. – С. 33 – 64.

22. Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. – К., 1980. – С. 17 – 18; Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднелитических памятников Юго-Востока Украины / Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., 1986. – С. 6 – 73; Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К., 1990. – С. 90 – 97.

23. Аникович М.В. О значении Костенковско-Борщевского района в современном палеолитоведении. // ПАВ. – 1993. – № 3. – С. 3 – 19; Аникович М.В. Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Восточной Европы // АВ. – 1994. – № 3. – С.144 – 157.

24. Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эниграветту» // Восточный граветт. – М., 1998. – С. 35 – 66.

25. Лисицын С.Н. Эниграветт или постграветт // Stratum plus. - №1. – 1999. – С. 83 – 120.

26. Оленковский М.П. Граветтійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 57 – 64.

27. Оленковский М.П. Культурно-історичні процеси в середню та пізню пори пізнього палеоліту Лівобережної України // Археологічний альманах. - №9. – Донецьк, 2000. – С. 81 – 88.

28. Абрамова З.А., Григорьева Г.В. Верхнелитическое поселение Юдиново. – Вып.3. – СПб., 1997. – С. 106.

29. Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна Доба України. – Київ, 2002. – С. 57-81.

30. Григорьева Г.В. К вопросу о существовании Днепро-Донской историко-культурной области // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 63 – 67.

31. Аникович М.В. Некоторые методологические проблемы первобытной археологии и основные обобщающие понятия «археологическая эпоха», «археологическая культура», «технокомплекс», «историко-культурная область» // Stratum plus. – 2003 – 2004. – №1 – 2. – С. 502 – 504.

32. Борзняк О.І., Кулаковська Л.В. Граветт Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 55 – 63; Коваленко С.И., Кетрару Н.А. Некоторые особенности развития верхнелитических индустрий в Днестровской зоне Молдавии. // Stratum plus. – 1999. – № 1. – С.168 – 195; Отт М., Нуаре П., Лопес Байон И Обзор верхнего палеолита Молдавии / Stratum plus. . – 1999. – № 1. – С. 160 – 163.

33. Кротова А.А. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье //Археологический альманах. – №9. – Донецьк, 2000. – С. 89 – 98; Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 4. – К., 2003. – С. 183 – 198; Сапожников И.В. Большая Аккаржа: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – Сер. Каменный век Украины. – Вып. 3. – К., 2003. – С. 230; Сапожников И.В. Хронология и культурная периодизация позднего палеолита Северного Причерноморья (С паралелями из Костенковско-Борщевского района) // Костенки и ранняя пора позднего палеолита Евразии: общее и локальное. – Воронеж, 2004. – С.131 – 132.

В статье рассматривается историография проблемы историко-культурного деления памятников позднего палеолита Среднего Поднепрорья и Подесенья в советском и постсоветском палеолитоведении с 20-х гг. XX в. и до нашего времени. Анализируются основные тенденции в развитии археологического познания, проявившиеся при изучении данной проблемы, что объясняется действием внешних и внутренних факторов. К первым относятся особенности археологических мате-

риалов, а ко вторым – организация процесса исследования, научные приоритеты различных школ палеолитоведения.

The article deals with the historiography of the problem of historical and cultural separation of the Upper Paleolithic of middle Dniper and Desna region in Soviet and Contemporary Ukrainian and Russian Paleolithic Archaeology. In this paper are analyzed main tendency of development of archaeological perception that were recognized during process of solution of this problem. It could be explained by the effect of internal and external factors. To the internal factors belongs accumulation of archaeological dates, to the external factors – organization of researching process and scientific priority of different Paleolithic archaeology schools.

Віталій Євстратов

**ВІДНОСИНИ МІЖ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНОЮ
ТА ПОЛОВЦЯМИ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІІ СТ.
(ДО ПОХОДУ КНЯЗЯ ІГОРЯ У 1185 РОЦІ)**

На основі досліджень істориків та археологів України, Чернігівщини в статті розглядається виникнення, розвиток Чернігівського, Новгород-Сіверського князівств до ХІІІ століття, їх роль у боротьбі з половцями. Зроблено порівняльний аналіз їх військ (озброєння, тактика). Визначено причини розпаду Половецького ханства.

Ключові слова: князі, половці, Чернігово-Сіверщина, Русь, Ігор Святославович.

Східні слов'яни у VIII-IX ст. утворили Київська Русь. Вона була однією із найрозвинутіших і наймогутніших держав Європи. Але в першій половині XII ст. розпалася. Почався період феодальної роздрібненості.

Безпосередньо на території України (цю назву вперше зафіксовано в 1187 році) утворились окремі князівства: Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Київське.

У цілому у 30-х роках XII ст. Київська Русь розпалася на 15 князівств, на початку XIII ст. їх було вже 50, а в XIV ст. – 250.

Частина істориків твердить, що цей процес значно ускладнив становище східних слов'ян. Вони були розділені на окремі ізольовані уділи. Князі і бояри підтримували територіальну замкнутість князівств, вони лише мріяли про збагачення, захоплення земель, посилення експлуатації селян та ремісників і не дбали про інтереси всього народу. Це ще більше роз'єднувало окремі регіони колишньої Київської Русі.

Історики Л.І. Кормич, В.В. Багацький мають свою точку зору щодо процесу розпаду Київської Русі. Вони вважають, що «роздрібненість не означала остаточного розпаду Древньоруської держави. Фактично відбулася лише зміна форми державного устрою, яка відображала історичні реалії. Монархія поступилася місцем федеративній монархії. Тобто долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів, які шукали компромісних рішень на своїх з'їздах. Цю форму правління історики називають «колективним сюзеренітетом»¹.

Академік В.М. Литвин вважає, що «федеральні князівства XII-XIII ст. не становили чогось нового, а виникли з утворення Київської держави і були її структурними одиницями. Вони не були стабільними ні політично, ні територіально, а тому й не могли замінити собою цілу державу. Столицею Давньоруської держави був Київ»², за який і боролася більшість князів Русі.

В.Ю. Король, аналізуючи становище Русі в період роздрібненості, дійшов висновків, що постійна боротьба князів за оволодіння Києвом була основною причиною, що не дала можливості утворитись окремому Київському князівству аж до ординської навали 40-х років³.

В.Ф. Остафійчук твердить, що в період феодальної роздрібненості Древньоруської держави поступово здійснювалося перетворення Русі на ціле з багатьма центрами, пов'язаними традиціями та династичними узами. При цьому зберігалися усі елементи загальноруської державності: єдність території, що поділялася внутрішніми межами, народність, культура⁴.

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

З точкою зору зазначених вище істориків можна погодитись, оскільки їх погляди відповідають історичній істині і закономірностям.

Що ж відбувалось у період феодальної роздрібненості на Чернігово-Сіверщині? Після розпаду Київської Русі Новгород-Сіверський і прилеглі землі увійшли до складу Чернігівського князівства. У 1197 році в м. Любечі (територія Чернігівського князівства) відбувся з'їзд князів Русі, щоб домовитись про спільну боротьбу із зовнішніми ворогами і особливо половцями. Одночасно князі домовлялись, що кожен з них буде самостійно володіти своєю вотчиною. Цим самим вони прискорювали процес роздрібненості та ізоляцію вотчин. Важливим рішенням з'їзду стало те, що Новгород-Сіверщина була вилучена з Чернігівського князівства, і було утворене окреме князівство, до якого входили міста Новгород-Сіверський, Брянськ, Курськ, Трубчевськ, Путивль.

Історики Ю.Я. Сіментов, М.Т. Яцура дають опис міста Новгород-Сіверського, побудованого на правому березі ріки Десни. Перша письмова звітка про нього є в «Повчанні Володимира Мономаха дітям» (1078-1079 рр.)⁵.

Історики, археологи, які досліджували історію Новгород-Сіверського, дійшли висновку, що люди почали заселяти і освоювати цей край у II-V століттях, а у VI-VII-ст. на цій території осіли слов'яни-сіверяни.

Місто Новгород-Сіверський формувалося з VIII ст. У 20-х роках X ст. воно стало фортецею.

Розквіт Новгород-Сіверського припадає на XII ст. Центр-дитинець займав площу 2 га. Фортеця була обнесена дерев'яною стіною з бійницями. Навколо міста тягнувся земляний вал шириною 12 метрів, на якому були встановлені загострені дерев'яні стовпи. Місто було обнесене глибоким ровом⁶.

Центр фортеці містився на території, яка називалась «Замок» або «Замкова гора». Тут височіли будівлі князівського двору, церква святого Миколая, Успенський собор (були зруйновані монголо-татарами в 1239 році). Під час розкопок археологи знайшли залишки цих споруд. Більшість археологів схильні до того, що вони були збудовані в другій половині XII ст. у період княжіння Ігоря Святославовича⁷.

У Новгороді-Сіверському встановилась династія князів Ольговичів. Першим князем був Олег Святославович, який у «Слові о полку Ігоревім» називається «Гориславовичем». Новгород-Сіверський став родовим гніздом Ольговичів.

Новгород-Сіверське князівство відіграло важливу роль у боротьбі за незалежність Русі від зовнішніх ворогів і особливо половців. Про це свідчить похід князя Ігоря Святославовича в 1185 році, що ліг в основу геніального літературно-го твору «Слово о полку Ігоревім» у 1187 році.

У 1985 році, згідно з рішенням ЮНЕСКО, в усьому світі відзначалось 800-річчя походу Ігоря проти половців. Ця дата широко відмічалась і на Чернігово-Сіверській землі. З цієї нагоди в травні 1986 року в Чернігові відбулась обласна науково-методична конференція, в якій брали участь учені, письменники, краєзнавці, археологи, вчителі, працівники Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського – всього 115 осіб. Видано тези доповідей у двох томах.

У травні 1989 року відбулась Чернігівська обласна науково-практична конференція «Новгороду-Сіверському – 1000 років». У її роботі брали участь 58 осіб. Тези виступів учасників конференції теж вийшли друком в односторонньому виданні.

Ці події мають велике значення, оскільки під час конференцій аналізувалися погляди дослідників східних, західних і південних слов'ян з даної проблеми. Це свідчить про те, що все слов'янство високо оцінило патріотизм черніговосіверян та їх роль у боротьбі проти половців.

У доповідях і тезах дано широкий і змістовний аналіз подій у XI-XII століттях на Чернігово-Сіверській землі. Це був значний внесок у подальший розвиток краєзнавства на Чернігівщині, збагачений новими важливими історичними фак-

тами, документальними матеріалами, науковими дослідженнями, виданими книгами та великою кількістю наукових статей.

Вагомий внесок у розкриття стану Новгород-Сіверського в XI-XII століттях зробили археологи Чернігова. У 1960-1962 роках проводилися розкопки в районі колишнього замка. Очоловав їх співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського І.І.Єдомаха. Було знайдено залишки стародавнього валу, захисного рову, садиби заможного жителя міста, знаряддя праці, посуд тощо.

У 1981-1983 роках завідувач кафедри історії України і археології історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка В.П.Коваленко керував розкопками на території колишнього Спасько-Преображенського монастиря. Завдяки знайденим деталям та різним фрагментам вдалося відтворити основну архітектурну характеристику монастиря.

Розкопки в Новгороді-Сіверському здійснювали й інші археологічні експедиції. Комплексне дослідження відбулося в 1979-1984 роках. Його очолювали представники інститутів археології АН СРСР, АН України та Чернігівського державного музею під керівництвом А.В.Кузи. Дослідженнями було охоплено всю територію стародавнього міста. Вивчено залишки оборонних споруд фортеці. Доведено, що вал навколо Замка, насипаний у 80-х роках X століття, підтримувався до XVII століття. Знайдено залишки палацу. А.В.Куза впевнений, що це князівський двір монастирського періоду. Знайдено місце спорудження Михайлівського собору⁸.

Виходячи із зазначеного вище, можна стверджувати, що археологи змогли визначити час заснування міста та перетворення його в недоступну фортецю, що протягом семи століть була bastіоном захисту Чернігово-Сіверської землі від нападу ворогів, і в першу чергу половців.

У XII ст., користуючись міжусобицею, половецькі хани послали набіги на Чернігівське, Новгород-Сіверське, Полоцьке князівства. Тому деякі князі вирішили об'єднатись і разом давати відсіч половцям. «В одному з походів, очолюваного Давидом Чернігівським, половцям було завдано відчутної поразки. А в серпні 1107 року руські воїни на чолі з Володимиром Мономахом та новгород-сіверським Олегом Гориславовичем знищили половецький загін, що вдерся на Посулля».⁹ Але це не зупинило половців і протягом XII ст. вони вчинили 20 набігів. Це значно послабило Русь, а окремі князі заради слави й здобичі сприяли подальшому процесу розпаду князівств на окремі уділи. До такої категорії діячів того часу належав і новгород-сіверський князь Ігор Святославович – майбутній герой «Слова о полку Ігоревім», який прийшов до влади в 1178 році. У поемі говорилося:

*Отоді за Олега Гориславича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Дажьбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле.*

Слово про Ігорів похід / Переклад українською мовою Максима Рильського. – К., 1982.– С. 14.

Ігор Святославович був нащадком Олега Гориславовича і належав до Ольговичів. Його батько Святослав Олегович був князем Чернігівського князівства. Мав двох братів Всеволода та Ігоря, які увесь час боролися за київський стіл. Мати Катерина Петрилівна, дочка новгородського посадника, нарекла сина Ігорем (при хрещенні отримав ім'я Георгій). Загалом у князя Святослава було три сини і дві доньки. Дитинство Ігоря проходило в умовах активної підготовки до військових і державних справ, якими він почав займатися після смерті батька.

Одружився з 14-літньою дочкою галицького князя Ярослава Осмомисла Єфросинією Ярославною.

Прийшовши до влади, князь Ігор Святославович також втягується у міжусобиці і не завжди надає допомогу сусіднім князівствам у боротьбі з половцями, а також тим, хто хотів захопити Київ і стати старшим князем на Русі. Протягом XII ст. за Київ боролись 293 князі, в тому числі чернігівські і новгород-сіверські.¹⁰

Військові походи на Київ ставали все розорливішими для міста. У 1169 році на нього рушило численне військо одинадцяти князів. Київ було захоплено і вперше в історії пограбовано і розорено. Саме сіверські князі наказали грабувати навіть монастирі та церкви. У цих подіях брав участь й Ігор Святославович.

О.П.Добриця пише, що «два дні тривав страшний погром «матері городів руських». Цікаво, про що думав герой «Слова», пересуваючись по коліна в крові своїх співвітчизників?.. Те, що сталося, аж ніяк не назвеш сутичкою поміж феодалів. Це була вже війна держав на винищення»¹¹.

У цей період окремі князі почали шукати союзників серед половецьких ханів і особливо серед тих, орди яких стояли близько від кордонів князівств. Ігор, щоб зміцнити своє становище, уклав союз з половецьким ханом Кончаком. Вони домовилися про династичний шлюб сина Ігоря з донькою Кончака.

У 1181 році в зруйнованому Києві почав правити чернігівський князь Святослав Всеволодович. Він організував похід київських, новгород-сіверських і переяславських військ на половців. Але між князем Ігорем Святославовичем і переяславським князем Володимиром виникла сварка за першість у захопленні здобичі. Князь Володимир зі своїм військом повернувся назад і по дорозі наказав пограбувати сіверські міста і села. У відповідь на це Ігор теж повертає своє військо, захоплює переяславське місто Глібов.

О.П.Добриця пише, що Ігор наказав перебити всіх мешканців міста. Будучи пізніше у половецькому полоні, князь з жалем згадує ці події: «Живі мертвим завидували... мужів рубали і розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те вчинив я, недостойно мені було жити. І ось нині бачу я відомству од господа бога мого»¹².

Таким чином, можна зробити висновок, що міжусобиці продовжувались. Це свідчило, «що чим далі, тим більше руські князі не були готовими ні до зовнішніх походів, ні до оборонних дій, бо держава поступово розпадалась на уділи, а їх володарі-князі вдавалися до сепаратистських авантур заради слави й здобичі, розриваючи військово-політичну монолітність Русі. До такої категорії належав і новгород-сіверський князь Ігор Святославович»¹³.

Про це яскраво свідчать наступні події, пов'язані з князем Ігорем. Київський князь Святослав вирішив організувати похід проти половців весною 1185 року і запросив Ігоря взяти в ньому участь. Але той не дав такої згоди, посылаючи на «примхи погоди та інші об'єктивні обставини. Та, мабуть, були і суб'єктивні причини, наприклад, небажання воювати разом із Володимиром, який його скривдив, чи проливати кров свого свата Кончака»¹⁴.

Яка ж була роль у цих подіях Чернігівського князівства, яке сформувалося в XI столітті? Воно займало велику площу колишньої Київської Русі. Ще за часів правління Ярослава Мудрого до Чернігова відійшли землі сіверян, Тмутаракані, Муромської волості, радимичів. У 30-х роках XII століття приєдналося Посейм'я.

На території князівства розташовувалися великі міста: Чернігів, Путивль, Тмутаракань, Стародуб, Любеч, Ніжин, Прилуки, Остер, Новгород-Сіверський.

Чернігів був одним із великих міст, поступався лише Києву. Він займав площу 250 га, обнесено укріпленнями довжиною 6 кілометрів¹⁵. Місто було оточене густим дубовим лісом, названим Чорним. Залишок такого лісу є ще між Десною і Дніпром. Звідси і походить назва Чернігова. Друга версія походження назви міста – від прізвища князя Чорного і його доньки Черни. Третя – від назви першого поселення під назвою Чернега.

Відповідно до легенд значна частина істориків та археологів схиляється до

того, що в центрі міста ще і зараз височить князівський курган Чорна могила Х століття. У ньому нібито похований перший князь міста Чорний.

Але жодна з цих трьох легенд, на жаль, ще не підтверджена відповідними дже-релами.

Поступово Чернігів перетворився на центр культури і розвитку ремесла. Виго-товлялися зброя, знаряддя праці, ювелірні прикраси, одяг, взуття, полив'яна плитка тощо.

У 1024 році Ярослав Мудрий віддав Чернігівську землю брату Мстиславу Воло-димировичу. Після його смерті (1036 рік) вона перейшла до сина Ярослава Мудрого Святослава Ярославовича, який започаткував дві князівські династії – Давидовичів та Ольговичів (Ольговичів). Давидовичі воліли мати тісні зв'язки з київськими князями, а Ольговичі прагнули незалежності і навіть мріяли оволодіти Києвом. Це посилювало міжусобиці. Частина князів вирішила скликати з'їзд у Любечі (1097 рік) і обговорити питання про припинення братовбивства, спільно боротися пороти во-рогів, особливо половців. Кожен князь одержував свою вотчину. Однак останнє при-звело не до примирення, а до ще більшої міжусобиці¹⁶. Цим вирішили скористатися половецькі племена, які ще з середини XI століття почали здійснювати грабівницькі походи на Русь. Часто нападали на переяславські та чернігово-сіверські землі.

Уперше половці вторглися на чернігово-сіверські землі в 1068 році. Чернігів-ський князь Святослав Ярославович зібрав військо (3 тисячі воїнів) і біля сели-ща Сновська розгромив нападників. У полон захопили половецького хана Шару-кана. Князь Святослав відпустив його після обіцянок ставитися до сіверян з пова-гою та мати з ними дружні відносини, підтримувати Чернігівське князівство у боротьбі з його ворогами¹⁷.

Проти набігів половців часто виступав з військом чернігівський князь Воло-димир Мономах (у 1078-1094 рр.), пізніше – переяславський, а в 1113-1125 рр. – Великий князь київський). Він говорив, що «Краще кістками лягти у своїй землі, ніж прославленому жити на чужині». Володимир Мономах здійснив 83 походи проти половців. Одна з найбільших битв відбулася під м. Старобуді в 1078 році. Половці потерпіли поразку. У полон були захоплені хани Асадук і Сацк. Але були й поразки. Так, у 1093 році Володимир Мономах з братом Ростиславом прийшли на допомогу київському князю Святополку, і біля р. Стугни (поблизу Трипілля) руське військо потерпіло поразку¹⁸.

У процесі боротьби з половцями князі чернігово-сіверської землі звертали увагу на формування і зміцнення військових дружин. Це ж робили і князі інших князівств. Основне військо було пішим, але поступово формувалась і кіннота. У Х-ХІІ століттях кіннота ділилась на легку і важку. В «Іпатіївському літопису» записано, що в 1145 році у князів Ігоря і Святослава табун нараховував 3000 кобилець і 1000 коней («Ипатьевская летопись». СПб. – 1871, – С. 300).

Легка кіннота була озброєна шаблями, луками, щитами. Воїни були в кольчу-гах і шоломах. Важка кіннота мала списи, бойові сокири, мечі, кольчуги, шоломи.

Під час бою воїни розподілялись на окремі частини, які мали чіткий бойовий порядок. Попереду шикувались лучники, за ними – передові полки легкої кінно-ти. Далі розташовувався полк лівої руки. У центрі великий полк з важкою кінно-тою, потім полк правої руки. Формувався резерв, засадний полк. Загальне коман-дування здійснював князь, він підтримував зв'язки із союзниками під час бою.

До ХІХ століття історики заперечували наявність у східних слов'ян кінноти. До таких істориків належали А.Вісковатов, Н.Галіцин. Вони твердили, що кіннота на Русі виникла вже в післямонгольський період.¹⁹ Академік Б.О.Рибаків катего-рично не погоджується з цим і заявляє, що «в этом отношении Русь (тобто кінно-та) опередила Западную Европу на целых три столетия – на Руси легкая кавале-рия применялась уже в XI веке, а в Германии и Франции – с XVI века».²⁰

Не можна погодитися із заявами норманістів та істориків до початку ХІХ сто-ліття про те, що східні слов'яни більшість зброї завозили із-за кордону.

Джерела свідчать, що з самого початку утворення Київської Русі і в подальшо-му її виготовляли майстри-слов'яни. У договорі князя Олега з Візантією 944 року

записано: «да не щитятыся щиты своими и да посечены будут мечи своими, от стрел и от иного оружия своего» («Повесть временных лет», ч. 1. – М.:1950. – С.35.).

А. Війсковатов та Н. Галіцин намагалися довести, що до нашестя татар озброєння купувалося Руссю у франків, Греції, Халіфаті або добувалося шляхом пограбування, захоплення під час битв²¹. Справді, це було, але основну необхідну кількість зброї слов'яни виробляли самостійно. Це давало можливість добре озброювати воїнів і вдосконалювати військове мистецтво, вибирати тактично вигідне поле битви, успішно керувати військовими дружинами та ополченнями. Розташування військ у бойовий порядок перед битвою, на початку і в ході битви визначалося сигналами бойових труб. Кожен загін і князь мали свої стяги.

Історики Г.Оськін і Н.Маричев підкреслюють, що під час битви, коли важко було розібрати, де свої, а де вороги, управління військом здійснювалося підняттям і переміщенням стягів. Оволодіти стягом ворога вважалося великим подвигом, а закріплення на його місці свого стяга означало отримати перемогу²².

Після розпаду Київської Русі в усіх утворених князівствах формування військових дружин відбувалося на зазначених вище основах і тактиці ведення бою з ворогами. В XI-XII ст. найчастіше доводилося давати відсіч половцям.

Хто ж такі половці, які у них були соціально-політичний устрій, військо? Це кочові племена, що почали кочувати ще до нашої ери в урало-алтайській землі, а в кінці IV ст. нашої ери вирушили на захід у пошуках пасовищ для худоби, захоплення рабів та іншої здобичі.

Половці мали досить сильне та численне військо, що складалося з кінноти. Воїни були озброєні луками і стрілами, шаблями, щитами, шоломами.

Половецькі хлопчики ще з дитячих років учились управляти конем, володіти холодною зброєю. У війську існувала сувора дисципліна. Тактика ведення бою – несподіваний напад, оточення противника або штурм фортеці. Жорстоко поводитися з полоненими.

У XI-XII століттях вони дуже часто здійснювали напади на Русь, користуючись тим, що між її князями точилася міжусобна боротьба. Половці намагалися використати цю ситуацію і захопити південно-руські степи. В XI ст. їм вдалося осісти в Заволжі, Волго-Донецькому міжріччі і дійти до берега Дніпра біля Переяславця.

Таким чином, протягом XI ст. половці остаточно привласнили зазначені вище землі, і з цього часу до XIII ст. між східними слов'янами і половцями точилася безперервна війна. Особливо кровопролитними вони були на території Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств.

Структура половецького кочового суспільства, його уклад – патріархальний рід. Роди об'єднувалися в орду. У другій половині XI ст. утворилися союзи племен. Особливо агресивно діяли проти східних слов'ян донський і дніпровський союзи.

Половці вели кочовий спосіб життя. Займалися тваринництвом. Були язичниками. Але в XII-XIII ст. частина з них почала вести осілий спосіб життя.

Правителями племенних союзів на раді старійшин (з'їзд аристократів) обиралися хани. У XII ст. між племенами точилася міжусобна боротьба, яка послаблювала племенні союзи. У кінці XII ст., щоб покінчити міжусобиці між ханами, половці вирішили утворити єдину державу. Першим її ханом став Кончак. Він прагнув зміцнити половецьке ханство, припинити міжусобиці, посилити агресивні походи проти східних слов'ян. Здійснювались напади на Путивль, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста Русі. Хан Кончак сподівався за рахунок пограбувань слов'ян, їх послаблення добитись можливості об'єднати під свою владу всю половецьку землю від Дніпра до Волги. Одночасно він розумів, що досягти цієї мети лише завдяки війнам буде неможливо. Необхідно було встановлювати з сусідами і дружні відносини, налагоджувати економічні та родинні зв'язки. Більша частина руських князів підтримувала цю політику²³.

У літописах зафіксовано 10 шлюбів представників феодальної знаті слов'ян з доньками половецьких князів, що уклалися протягом XII ст. Половчанкою була дружина князя Всеволода Ольговича, а у Святослава Ольговича – мати, у Ігоря і Всеволода Святославовичів – мати й бабуся. Були шлюби й між князівнами Русі і половецькими ханами. Часто половецькі хани закликали князів Русі припинити міжусобиці і жити в мирі. Важливим був той факт, що значна частина половців внаслідок тісних взаємин з Руссю відходила від язичництва або мусульманства і приймала християнство. Найінтенсивнішим був цей процес у XI-XII століттях. Половці-християни почали вступати на військову службу до князів Русі, і навіть утворювались військові об'єднання з половців і русичів. Ці факти свідчать, що, незважаючи на воєнні конфлікти, між русичами і половцями виникали дружні взаємозв'язки та взаємодопомога²⁴.

Такі контакти з феодальною державою, збагачення половецької аристократії і зубожіння інших верств суспільства свідчили про те, що у половців почали формуватися феодальні відносини. Влада хана значно посилилась. Тому Кончак добивався передачі престолу у спадок. Першим успадкував престол син Кончака – Юрій Кончакович, який був уже християнином.

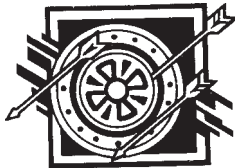
У кінці XII ст. кочівники-половці почали втрачати свою войовничість. Русь зуміла зупинити їхні набіги завдяки походам князів у 1190-1193 роках у половецькі степи, і, врешті-решт, набіги половців припинились. Цьому сприяло й те, що в процесі розвитку феодальних відносин більшість половців втратила пасовища, табуни коней і отари овець, відмовлялась підтримувати ханів у розбійних нападах. Тому хани, особливо Юрій Кончакович, почали звертатися до русичів об'єднатись у військовий союз для боротьби проти спільних ворогів, зокрема проти монголо-татар. Протягом 1220-1223 років від ударів монголо-татар половецька держава Кончакидів втратила незалежність. Вона увійшла до складу Золотої Орди, і поступово половці асимілювались з монголо-татарами.

1. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України.-К.: Алеута, 2006.-С.88.
2. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина та інших.-К.: Знання-Прес, 2006.-С.56.
3. Король В.Ю. Історія України. Навчальний посібник.-К.: Академія, 2005.-С.53.
4. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення.-К.: «Знання-Прес», 2006.-С.60.
5. Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини.-К.: «Радянська школа», 1968.-С.14.
6. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Под ред. Половца В.М.-К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1983.-С.490-491.
7. Бойко М.К., Євстратов В.О. З історії Чернігівщини VII-XIII ст. Сіверянський літопис, 1996, № 6. – С.113-114.
8. Ясновская Л.В. Из истории археологического изучения Новгорода-Северского. Новгороду-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции.-Чернигов – Новгород-Северский, 1989.-С.17-20.
9. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.-Чернігів, 1997.-С.70.
10. Там само. –С.70.
11. Добриця О.П. Чернігівські князі.-Чернігів: «Десна»,-1992.-С. 39.
12. Там само. –С.40.
13. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.70-71.
14. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 41.
15. Яцура М.Т., Едомаха І.І. Чернігів.-К.: «Радянська школа», 1996.-С. 26-27.
16. Чуприна М.С., Сіментов Ю.Я. Хрестоматія з історії Чернігівщини.-К.: «Радянська школа», 1969.-С.13.
17. Містечко над Сномом. Збірник статей і матеріалів. За ред. Демченко Т.П. та інш. –Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007.-С.18.
18. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.69-70.
19. Оськин Г.И., Мурачев Н.Н. Изучение боевого прошлого нашей Родины.-М.: «Просвещение».-1997.-С. 13.
20. Рыбаков Б.А. История культуры древней Руси, Т.1. – М.: 1951. – С.404.

21. Оськин Г.И., Мурачев Н.Н. Изучение боевого прошлого нашей Родины. С. 15, 18, 19.
22. Там само. –С. 14-15.
23. История СССР с древнейших времен / Под ред. Б.А.Рыбакова и др.-М.: «Наука».-Т.1.-С.458-460.
24. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення.– С. 58-59.

На почве исследований историков и археологов Украины, Черниговщины в статье говорится о возникновении, развитии Черниговского, Новгород-Северского княжеств до XIII века, их роль в борьбе с половцами. Сделано сопоставляющий анализ их войск (вооружение, тактика). Определены причины развала Половецкого ханства.

It is based of researches of historians and archeologists of Ukraine and Chernihiv Region, in the article it is spoken about appearing, development of Chernihiv Region, the Novgorod-Siverskyi Principality before XIII century, their role of struggle against Pole' tribes. It has done the comparing analyze of their armies: armaments, tactics. It has determined the courses of ruining of Pole's state.

Володимир Половець

●
ПОЛОВЦІ І РЕЛІГІЯ

У статті розглянуті шляхи поширення релігії серед кочових половецьких орда та її вплив на формування класового суспільства у Половецькому степу.

Ключові слова: орда, половці, тотем, релігія.

У вітчизняній історіографії половцям взагалі не приділяли належної уваги, а що стосується їхньої релігії, то опубліковані лише окремі статті українських і зарубіжних авторів [1]. Половці, як і їх роль в історії Київської Русі, не стали, на жаль, об'єктом глибокого спеціального дослідження. Навпаки, у численних розвідках та монографіях їм відведена неприваблива роль руйнівної сили кордонів Давньоруської держави. Більше того, в уяві українців вони постають як татаро-монголи і щодо зовнішності, і щодо релігії. Літописці називають їх „поганими”, „безбожними”, „нехристиями”, „чорновірцями”. Ким же були насправді половці, які прожили поряд з Київською Руссю близько двох століть і якою була їхня релігія? На це запитання немає однозначної відповіді.

Разом з тим кожен з авторів, хто вивчав цю проблему, вносив свою гіпотезу, що, зрештою, і дозволяє наблизитися до істини. Так, у своїй монографії „Пошуки вигаданого царства” Л.Гумильов стверджує, що для половців було характерне християнство, представлене в його степовому варіанті – несторіанстві, до того ж сильно забарвленому маніхейством, котре взагалі відіграло важливу роль в історії і культурі азійських народів [2].

Як відомо, на відміну від ортодоксального християнства, західного і східного, послідовники вчення Несторія, засудженого Єфеським собором у 431 році, надавали мало значення обрядовій стороні релігії. Обов'язковими залишалися лише обряди хрещення та причастя. Саме тому в ритуалах і символіці несторіан важливу роль відігравав священний посуд – чаша („чаша Грааля”), зображення якої можна бачити на скелях Азії, від Каспія до Тихого океану. Несторіани не були іконоборцями, однак ікон не шанували, а тим більше хреста, що служив знаряддям тортур і страти перших християн. Тому відпадала необхідність у наявності спеціальних храмів та урочистої обрядності служб. Заперечуючи церковну ієрархію як інститут церкви, вони обмежилися лише священиками, завданням яких була проповідь, настанови у вченні і виконанні двох головних обрядів – хрещення і причастя [3].

Отже, несторіанство найбільше підходило для кочівників і не заважало їхньому традиційному побуту. Саме вчення передавалося у вигляді згортка і книги, що передбачало розповсюдження грамотності серед послідовників Несторія. В основі цього вчення лежить теза про те, що Ісус був не богом, як вчила християнська церква, а людиною, посудиною, наповненою божественною волею і благодаттю. Водночас несторіанство відкривало шлях містичному вченню про Всесвіт і Людину, а також до першооснов християнства і діяльності перших християнських общин.

„Така релігія, проста і зрозуміла, знаходила постійний відгук у душах кочівників. Тому нема потреби пояснювати, чому пошуки доказів християнства половців, які не шанували навіть хреста, в цілому приречені на невдачу”, – вважає А.Нікітін [4].

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і політології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

Доказом поширення християнства серед половців ряд вчених вважає скульптури кам'яних баб, в руках яких знаходилася посудина, що нагадує про євхаристію („чашу Граалю”), та книга або згорток – про несторіанське вчення. З точки зору монахів-літописців, то була ересь, за яку несторіан проголосили ворогами Бога і церкви”. Інакше і не могло бути, адже відмовляючи Ісусу в божественному походженні і вважаючи Марію не Богородицею, а всього тільки „людинородицею”, послідовники цього вчення зводили „хулу” на Бога. Таке вчення було значно більшим гріхом в очах християн, ніж те, що половці сповідували язичництво [5].

У другій половині 80-х років ХХ ст. відзначалося 800-річчя написання „Слова о полку Ігоревім”, з нагоди якого було опубліковано чимало нових досліджень. В окремих із них була зроблена спроба довести широке розповсюдження серед половців тотемізму. Як відомо, тотемами у первісних релігіях вважали тварину, птаха або рослину – охоронця і родоначальника племені, які були культовими об'єктами. Тому тотемізм – одна із первісних форм релігійних вірувань, згідно з якою існував надприродний зв'язок між родовими групами і тотемами. Символічно ототожнювалися дії людей з нелюдськими об'єктами. У половців то були вовки та інші звірі і птахи. Половецькі хани в часи небезпеки зверталися за допомогою до своїх заступників. Про це пише й автор „Слова”, коли розповідає про повернення Ігоря Святославовича з полону. На його шляху постійно зустрічалися вовки, лисиці та інші звірі і птахи, які були уособленням половецьких родів [6]. Про тотеми у половців повідомляється і в монографії С.О.Плетньової „Половці”, коли мова йде про прямиий зв'язок хана Боняка з вовками – покровителями, давніми тотемами його роду [7].

Значний вплив на половців мало християнство. У східноєвропейських степах сусідами половців (куманів) стали християни східного обряду. Шляхи проникнення їх віри у середовище кочівників були різними: торгівля, набіги, охрещення хана, що тягнуло охрещення й інших членів роду, як засіб звернення за захистом до покровителя, охрещення з метою зцілення, одужання тощо. Важливу роль у християнізації половців відігравала торгівля. Купці стали бажаними і корисними людьми в Половецькому степу. Прихильне ставлення до купців було зумовлене не тільки соціально-економічними причинами, але й корисною та цікавою інформацією, нестачу якої гостро відчували кочівники. Звичайно, купці були носіями популярної, але спрощеної релігії, яку сповідували особисто. Така релігія легко сприймалася кочівниками, бо вона не нав'язувалася і не відлякувала, а лише знайомила їх з основними постулатами християнства. Більше того, купці пропонували необхідні товари як знак міської цивілізації, такої далекої і недосяжної для кочівників. Шляхи поширення релігії купцями серед половців залежали від форм кочового життя. Спочатку то було табірне кочування, до якого пристосувався торговий люд, знаючи місце розташування кожної орди та запити її мешканців. Необхідність у більш раціональному освоєнні степу призвела до строгого розподілу кочівок на літні й зимові. То вже була друга стадія кочування, пов'язана з обмеженням у своєму русі чіткими кордонами та значно більшою стабільністю кочових угруповань. Стабілізація відносно місцевості зробила половців доступнішими для купців, що сприяло їх тіснішому спілкуванню та взаєморозумінню. З Києва купецькі каравани йшли через степи до перекопських соляних озер, кримських міст та Константинополя. Від купців на цьому шляху половці отримували не тільки товари, але й мито за безпечне пересування степами та вивезення солі.

Щодо християнства західного обряду, то поширення його серед половців здійснювалося купцями-католиками. Про це ми дізнаємося зі звіту посла папи римського Джовані Плато Карпіні про дипломатичну місію до монгольського імператора Гуюкхана. Купці-католики, зазначає він, переважно італійці, їздили до Києва через Половецький степ у своїх повсякденних справах, пов'язаних із закупівлею хутра, шкіри, риби, а також іншої продукції скотарства і землеробства. Під час далекої подорожі Плато Карпіні зустрічав купців-католиків, серед яких були: Михайло Генуезький, Варфоломій, Мануїл Венецький, Яків Реверій з Акри, Ніколо Пізанський, Марк Генріх, Іона Вазій, Петро Пасхамі та інші. Походили вони переважно з італійських

міст Генуї, Венеції, Пізи, Леванту і займалися торгівлею в основному в басейнах Чорного та Азовського морів [8].

Постійні контакти половців з одними й тими ж купцями вели до встановлення довірливих відносин (продаж товарів під усну гарантію, позика грошей чи речей під заставу, об'єднання капіталу для спільної закупівлі товару на паях тощо), які згодом могли перерости у приятельські і навіть родинні [9].

За прикладом половецьких аристократів, які скріплювали свої союзницькі відносини з руськими князями, половці видавали своїх дочок заміж за купців. Як правило, купці були із міщан і проживали в містах. Тому кожен половець, який поріднився з купцем-городянином, прибувши до міста, міг зупинитися у своєї рідні і, більше того, мати завжди гарантію безпеки, теплого притулку і всілякої допомоги. Так поступово половці встановлювали партнерські зв'язки з міськими християнськими купцями, приймали їхню релігію та втягувалися в ринкові, товарно-грошові відносини.

Наступною формою поширення християнства східного обряду серед половців були набіги. Застосування порівняльного методу з використанням даних про релігійну взаємодію кочівників з міською цивілізацією дає можливість не тільки простежити процес поступового витіснення та асиміляції печенігів та тюрків у другій половині XI ст., але й показати, як вторгнення половців на землі руських князівств чергувалися з походами князів на степові кочів'я. Полонені, як правило, роками проживали в іншомовному середовищі, пристосовуючись до нього, сповідуючи свою релігію, дотримуючись звичаїв та обрядів християнської віри. Найефективнішою в цьому плані була діяльність полонених священиків та ченців, які проповідували православ'я серед свого оточення. У „Києво-Печерському патерику” розповідається про життя Никона-чорноризця, його перебування в полоні у половців, повернення до монастиря разом з половцями, що охрестилися і потім проживали тут на становищі послушників і працювали на монастир, а пройшовши випробувальний термін, прийняли чернецький постриг [10].

Немало половців потрапляло в полон, і тоді прийняття ними з часом християнства ставало звичною справою. У полон вони попадали як до руських князів, так і у сусідні країни, де сповідувалось християнство західного обряду. З полоном, як відомо, завжди пов'язана відсутність свободи, неволя, в яку потрапляла людина, захоплена внаслідок воєнних дій. Полон сприяв впливу оточення на окрему особу, робив її податливою до християнства. Безумовно, роки перебування в неволі міняли релігійні погляди та культову практику, хоч і не могли змінити її докорінно. Повернувшись з полону, колишні бранці знову поводити себе як язичники, шанували своїх споконвічних богів, котрі уособлювали степову природу, скотарське господарство та кочовий спосіб життя. У половців існував звичай за великим полоном ходити з викупом, який, як правило, відбувався при взаємному обміні полоненими. Так, в „Слові” йдеться про те, що Ігор Святославович потрапив у полон до Гзака, коли той послав гінця до Києва з пропозицією обмінятися полоненими, бо у 1168 р. Олег Святославович, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей. Тому Гзак відмовився від пропозиції Кончака відпустити полонених, звільнивши лише Ігоря з молодим княжичем Володимиром [11]. Але такі акції відбувалися лише при наявності великого полону з обох сторін.

Нерідко прийняття нової віри ставало для половців справою колективною. У „Києво-Печерському патерику” розповідається про те, що під час перебування Никона-чорноризця у полоні, він зічлив тяжкохворого вожда, що мало великий вплив на прийняття християнства його оточенням. Таке зічлення наочно доводило язичникам могутність християнського Бога і переконувало в необхідності прийняття нової віри. Половці вважали, що вшанування християнських святих гарантувало їм нових покровителів [12]. Про зічлення половців християнством пише й О.Осіпян, згадуючи, що у Візантії великою популярністю серед хворих користувалася церква Св. Косьми та Деміана в Константинополі. Зічлені половці приймали хрещення, бо це було умовою одужання. Такий ритуал справляв на язичників не тільки магичне

враження, але й нерідко спонукав їх залишатися на кілька років, а то й на все життя при церкві чи монастирі [13].

До колективного прийняття християнства спонукало охрещення вождів. Так, при перебуванні половців у Грузинському царстві (1118 – 1125) ініціатором хрещення став хан Атрак, видавши свою дочку заміж за царя Давида II. „Як сам цей шлюб, так і охрещення половців, перш за все, були здійснені з тактичною метою – наблизити половців до християнського населення Грузинського царства, в якому половці шукали притулку і яке потребувало військової допомоги половців для боротьби з турками-сельджуками” [14]. Охрещення половців сприяло позитивному сприйняттю їх грузинським і вірменським населенням, на землях якого вони кочували, і що неминуче тягло за собою конфліктні ситуації, характерні для відносин між кочовими племенами та осілим місцевим населенням.

Процеси християнізації половців продовжувалися і після повернення орди Атрака у придонецькі та приазовські степи. Свідчать про це християнські імена половецьких вождів, які згадуються у давньоруських літописах: Василь, Данило, Юрій, Роман, Георгій та ін. [15]. Отже, половці хрестили своїх дітей і тоді, коли вже не було гострої потреби шукати притулку у сусідніх народів, а християнство ставало внутрішнім покликанням певного половецького середовища.

Поширення православного християнства серед половців відбувалося через одруження руських князів із дочками половецьких ханів. Першим здійснив цей крок великий київський князь Святополк Ізяславич, коли 1094 р. взяв за дружину дочку Тугоркана. Згодом цей приклад наслідували інші південно-руські князі. В цілому ж, за підрахунками П.П.Толочка, у літопису згадується десять випадків одруження руських князів із половецькими, хоча, на його думку, їх було значно більше [16].

Християнство поширювалося серед половців і як засіб звернення за захистом до покровителя. У давньоруських літописах половці, як відомо, уперше згадуються 1054 р., коли вони зайняли південно-руські степи, поступово витісняючи печенігів та турків. Опинившись на кордоні з Чернігівським, Переяславським, Київським та Галицьким князівствами, половці не тільки приходили на допомогу князям у міжусобній боротьбі, але й неодноразово зверталися до них за допомогою при сутичках за переділ пасовищ з іншими ордами та в часи іншої небезпеки. В „Житиї черноризца Никона” і в „Сказанні о пленном половецькому князю” повідомляється, що в окремі періоди половці переходили в християнство цілими родами. Найчастіше це відбувалося тоді, коли потрібна була допомога сусідніх християнських держав. У 1224 р. половці, рятуючись від монголо-татарської навали, на чолі з ханом Басти прийняли хрещення. Відомо також, що половецький хан Котян близько 1238 року обіцяв угорському королю Белі IV прийняти християнство разом зі своєю ордою. То була своєрідна плата за можливість сховатися від монголо-татар в угорській землі [17].

Такі випадки були не поодинокими. У 1118 році відкочував, як уже зазначалося, на Північний Кавказ хан Атрак зі своєю ордою, зазнавши поразки від Володимира Мономаха [18]. Після смерті Мономаха орда повернулася в Половецький степ, але хрещення половців продовжувалося, бо з ними пішли і християнські проповідники. Більше того, „половецькі князі хрестили своїх дітей і після 1125 року, коли вже не мали гострої потреби шукати притулку у сусідніх християнських володарів. З цього можна зробити висновок, що християнство вже пустило певне коріння у половецькому середовищі, і половці продовжували відчувати культурний вплив християнського оточення” [19].

Половці як кочівники, що перебували на першій табірній стадії кочування, при відсутності постійних веж і украй невизначеній території кочування, не прагнули до захоплення чужих земель і в основі своїй були язичниками. Вони шанували своїх споконвічних богів, які уособлювали степову природу, скотарське господарство та кочовий спосіб життя. Як зазначає С.Плетньова, половці-язичники поклонялися річці Іртиш і говорили, що „ріка – бог людини”, а в більш пізніх джерелах збереглися свідчення про поклоніння вогню і навіть про звичай палити своїх мертвих, про поклоніння сонцю і зіркам. Кумани (кипчаки) займалися астрологією, ко-

ристувалися показанням зірок і поклонялися їм. Арабські джерела свідчать про чаклування, зокрема про каміння, яким вони викликали дощ. Віра в таємничу силу каменю була широко розповсюджена серед тюркомовних народів [20].

Поклонялися вони і скелям із зображенням людської ступні та кінського копита. Ал-Ідрісі писав про віру в різних духів, а також про прийняття манихейства і мусульманства. На думку С.Плетньової, дві останні релігії почали проникати в X ст. і поширилися серед половців значно пізніше, причому тільки в центральних областях – Приіртішші і Прибалхашші [21]. Половці, кочуючи на західних окраїнах Кимакського каганату в X ст., навряд чи схильні були приймати та досягнути чужі їм релігійні системи. Їм необхідні були рішучі дії та ідеологія, яка давала б обґрунтування цим діям. „Ворожіння шаманів по зірках, шаманські камлання над священним камінням і спаленими баранячими лопатками, святилища предків, оточення сотнями вбитих ворогів, – писала С.Плетньова, – пророкували кипчакам боротьбу, кликали в далекі походи” [22].

Персидські та таджицькі автори, досліджуючи становище в кипчацькому середовищі, зазначали, що підстав для цього було достатньо. По-перше, для випасу стад, які збільшувалися з кожним роком, потрібні були нові пасовища. По-друге, тривалий мирний період, забезпечений сильною центральною владою кимакського кагана, закінчився. Стрімкий розвиток економіки привів до появи відцентрового руху в каганаті і міжусобиць. Багата аристократія захопила кочові маршрути і пасовища. Центральна влада уже не справлялася з наведенням порядку в каганаті. Кипчаки з того часу, а це було на рубежі X – XI ст., стали самостійними і вирушили на захід. Приаральські степи стали кипчацькими. Про початок такого руху писав арабський дослідник Ал-Марвазі. У його творах привертають увагу свідчення про два етноси: кан-кимаки та шари-кипчаки, або половці. „Таким чином, – зазначає С.Плетньова, – у цьому тотальному перекочуванні брали найдіяльнішу участь перш за все самі кипчаки, яких в ряді джерел називали „жовтими”. Звідки з’явилася ця назва? Багато дослідників вважають, що половці були білявими і блакитноокими, деякі навіть пов’язують їх походження з „дінлінами”, які мешкали в степах Північного Сибіру в кінці першого тисячоліття до н. е. – початку першого тисячоліття н.е. і були, за свідченням китайських хроністів, блондинами” [23].

Саме в цей період, при перебуванні половців на першій, табірній стадії кочування, язичництво було для них основною релігією. При відсутності постійних веж і невизначеній території кочування вони не мали безпосереднього спілкування з сусідніми народами і їх вірою. Інша справа, коли половці перейшли від табірному способу кочування до утворення постійних зимівників і стійбищ-веж. Відбулися серйозні соціальні зміни в кочівницькому суспільстві, що привели до встановлення у половців ранньофеодальних відносин. Знатні половці, які очолювали вежі, поступово присвоїли собі право розпоряджатися маршрутами і строками перекочування населення. Визначення порядку, напрямку кочування, розміщення на нових стійбищах стало в кочівницькому суспільстві проявом феодальної власності на землю. У цей період починають складатися стабільні половецькі союзи, які формувалися вже не на родоплемінній основі, а на основі зародження нових суспільних відносин. То були феодальні відносини, які зосереджували в руках знаті чималі кошти, зокрема, у вигляді золотих і срібних монет. На це опосередковано вказує історія із захопленням у полон половецького князя Белдюзя (1103 р.), який запропонував за себе викуп: „и приведоша Белдюзя к Святополку, и нача Белдюзь даяти на собе злато, и серебро, и коне, и скоть” [24]. Розвиток серед половців товарно-грошових відносин сприяв активним контактам з містом. Кочівники часто, а інколи і подовгу перебували там, потребуючи певної адаптації до міської цивілізації, де релігія була невіддільною від повсякденного життя. Як правило, така адаптація пов’язувалася з християнізацією. „Приїжджаючи до міста переважно у практичних справах, хрещений половець поводив себе як християнин, оскільки для нього міське життя і християнство були нероздільними поняттями” [25].

Первісно віра половців корінилася в основах народного життя, їх уявлення та

ритуально-побутові форми задовго до християнства, яке пришеплювалося народу іззовні, набули силу міцних традицій. Зовнішній вплив інших релігій відбувався в залежності від того, де половецькі орди просувалися в степ на місця своїх майбутніх кочовок XI – першої половини XIII ст. і хто був їхніми сусідами. Так, на півночі східноєвропейських степів то були християни, на сході – залишки хозар-іудеїв (у містах Саксині та Тмутаракані), на північному сході – переважно язичники чуваші та мордва. „Більше того, православні християни, а саме алани (аси, яси) мешкали на території, підконтрольній половцями – в басейні Сіверського Донця, – і склали значну частину населення таких міст, як Шаруконь, Сугрів, Балін та Севінч. Тому, на наш погляд, логічним виглядає припущення, що в другій половині XI – XII ст. половці найбільшою мірою відчували вплив православ'я” [26].

Вшанування християнства, як уже зазначалося, не суперечило політеїстичній язичницькій релігії. Навпаки, звернення до християнського Бога гарантувало ще одного покровителя. На цьому наголошував Д.Ловайський, називаючи половців, як й інші тюркські народи, прихильниками вітру, води, сонця і неба, котрі приносили в жертву своєму верховному божеству – Творцю всесвіту – коней, верблюдів, волів, овець тощо. „Певно, це був народ, який не особливо ревно ставився до своєї релігії і тому в цілому був віротерпимим” [27]. Про віротерпимість половців пише й О.Осіп'ян, наголошуючи: „Оскільки сусідами половців були переважно християнські володарі та міста, а через половецькі володіння подорожували купці-християни, то й знать половців-куманів декларувала свою приналежність до християнської віри. У той самий час східні кипчаки-кангли були втягнуті у політичні та економічні відносини із державою Хорезмшахів (Середня Азія та Персія), тому їхня верхівка декларувала свою приналежність до ісламу” [28]. Про половців-мусульман повідомляє Г.Федоров-Давидов у своїй монографії „Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів” [29]. Кочівники під впливом сусідів приймали догмати однієї з найрозповсюдженіших релігій – поклоніння єдиному Богу – Аллаху і його посланнику – Мухаммеду, причому серед половців були представники основних напрямків ісламу – як суніти, так і шиїти.

Останнім часом у засобах масової інформації, особливо в Інтернеті, все більше з'являється повідомлень про поширення серед половців іудаїзму. Звідки і коли половці прилучилися до цієї найдавнішої релігії людства? Для відповіді на це питання звернемося до історії проблеми.

Попередниками половців у південно-руських степах були печеніги. Як зазначає С.Плетньова, печеніги в X ст. поділялися на дві гілки: тюркську і хозарську. Тюркська група печенігів кочувала в Заволжі, а хозарська – в межиріччі Дону і Кубані. Саме ця гілка хозарів і допомагала князю Святославу в 965 р. розгромити Хазарський каганат і згодом асимілювати та витіснити хозар за межі їх проживання. Як відомо, каганат проіснував близько 300 років і займав величезну територію, на якій мешкали різні народи. То було перше державне утворення у Східній Європі.

На початку IX ст. у Хазарії стався державний переворот, владу захопила іудейська община, яка поставила поряд з каганом-тюрком царя-іудея, після чого до нього стали стікатися іудеї з різних мусульманських країн. Територія Іудео-Хазарії значно збільшилася, а єврейські купці поширили торговельні колонії каганату від Китаю до Іспанії. Транзитна торгівля купців-іудеїв була основним джерелом фінансування бюджету каганату, що сприяло поширенню іудаїзму серед хозар. В історично короткий час хозари були завойовані печенігами, а на початку XI ст. у східноєвропейські степи ринули кочові орди, названі в літописах половцями. З цього часу серед половців і розпочалося, на наш погляд, активне поширення ще однієї, найбільш ранньої монотейстичної релігії з культом Бога Яхве, започаткованої ще у I тисячолітті до н.е. в Палестині. У першу чергу до неї залучалися половці, які займалися торгівлею, а з часом і ті, хто переходив на осілий спосіб життя. Так поступово певна частина половців ставала іудеями.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що половці як кочовий етнос у своїй першооснові були язичниками і вірували в явища навколишньої природи. З ча-

сом, під впливом попередніх кочових народів, і в першу чергу печенігів, половці почали будувати святилища. Спорудження святилищ стало свідченням їх переходу від стадії нашествия до другої стадії кочування, для якої були характерні перш за все певна стабілізація і впорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовок і літовок. Зі святилищами в половецьке середовище прийшли шамани як специфічний прошарок, основним заняттям котрого було ворожіння і лікування, засновані на спілкуванні з добрими і злими духами, та поклоніння предкам.

Спілкування з розвинутими феодальними державами, які оточували Половецький степ зі всіх сторін, сприяло не тільки швидкому переходу половців до класового суспільства, але й поширенню серед них провідних світових релігій – християнства, мусульманства та іудаїзму. Кожна з цих релігій не витісняла язичницьких вірувань половців, а доповнювала їх, давала їм додаткових покровителів поряд з їхніми традиційними богами.

1. Никитин Андрей. „Лебеди” Великой Степи // Наука и жизнь. – 1988. – № 9, 10, 11; Осіп'ян Олександр. Поширення християнства серед половців у XI – IV ст. та ін.
2. Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. – М., 2004. – С. 46
3. Никитин А. „Лебеди” Великой Степи // Наука и жизнь. – 1988. – № 9. – С. 45.
4. Там само.
5. Там само. – С. 46.
6. Сумароков Г.В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.
7. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 149.
8. Див.: Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны // Плано Карпини. Дж. Дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. Книга Марко Поло. – М., 1997. – С. 89.
9. Див.: Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців у XI – XIV ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 20.
10. Там само.
11. Див.: Половець В. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 85.
12. Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – С. 110.
13. Див.: Осіп'ян О. Там само. – 2005. – № 1. – С. 6.
14. Там само. – С. 9-10.
15. Див.: ПСРЛ. – Т. 2. – С. 341; – Т. 7. – С. 39; Из Ипатьевской летописи. – С. 346. Из Лаврентьевской летописи // Памятники литературы Древней Руси: XII в. – М., 1980. – С. 364.
16. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 146-149.
17. Див.: Толочко П.П. Вказана праця. – С. 157.
18. Див.: Осіп'ян О. Вказана праця. – 2005. – № 1. – С. 9-10.
19. Осіп'ян О. Там само.
20. Див.: Плетнева С.А. Вказана праця. – С. 33.
21. Там само.
22. Там само. – С. 34.
23. Там само. – С. 35-36.
24. Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 270.
25. Осіп'ян О. Вказана праця. – С. 21.
26. Там само. – С. 5.
27. Див.: Д.Иловайский. Становление Руси. – М., 2003. – С. 346.
28. Осіп'ян О. Вказана праця. – С. 24.
29. Федоров – Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. – М., 1966. – С. 205.

В статье рассмотрены пути распространения религии среди кочевых половецких орд и её влияние на формирование классового общества в Половецкой степи.

The article is dedicated to the ways of spreading of the religion between nomadic polovetsky hordes and their influence on the forming of class society in the Polovetsky steppe.

Ірина Петренко

САМОВІЛЬНІ РОЗЛУЧЕННЯ В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МИРЯН XVIII СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про самовільні розлучення серед українського населення Російської імперії XVIII ст. Акцентовано увагу на поширеності цього явища в системі шлюбно-сімейних відносин. Розкрито боротьбу Російської православної церкви з самовільними розлученнями, які не вписувалися в офіційні приводи для розірвання шлюбу.

Ключові слова: самовільні розлучення, миряни, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, подружжя, Російська православна церква.

Протягом століть сім'я є найміцнішою ланкою суспільства і найбільш ефективним засобом збереження культури народу. Саме в сімейному побуті, повсякденному житті зберігається і передається з покоління в покоління соціальна традиція, яка відіграє величезну роль у суспільному житті людини. Еволюція родини тісно пов'язана з еволюцією суспільних відносин, адже на ній сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Протягом історичного розвитку основи моральності, духовності і державності закладалися в родині, тобто шлюбно-сімейні відносини є основою суспільного розвитку. Проблема самовільних розлучень у контексті шлюбно-сімейних відносин українського населення ранньомодерного суспільства у студіях сучасних науковців майже не розглядалася. У зв'язку з цим вона і становить актуальність для вітчизняної історіографії.

Аналізуючи дослідження, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми – практики самовільних розлучень, слід розпочати з того, що деякі її аспекти були в центрі уваги відомого українського історика, етнографа, архівіста, археографа О.І.Левицького. У своїх працях учений наголосив на поширеності самовільних розлучень серед мирян Гетьманщини та розкрив боротьбу з ними Російської православної церкви.

Професор церковної історії Харківського університету А.Лебедев присвятив свою статтю розгляду приводів для розлучення серед православного населення на основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного із подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення, тобто самовільне розлучення¹. Кожну із цих причин А.Лебедев яскраво проілюстрував фактами з соціальної дійсності XVIII ст.

Шлюбно-сімейні відносини в Україні розглядали російські й українські дослідники, зокрема М.Цатурова, Б.Миронов, В.Маслійчук, М.Сулима² та ін. Вони присвятили свої праці різним аспектам означеної проблеми, зокрема, негативному впливу загальноросійського сімейного законодавства на родинні відносини українців, що призвело до занепаду і деморалізації подружнього життя, а також побіжно згадували про самовільні розлучення як вияв демократизму шлюбно-сімейних відносин.

Метою даної статті є дослідження практики самовільних розлучень серед українського населення Російської імперії XVIII ст.; висвітлення боротьби з ними

© Петренко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Російської православної церкви; зіставлення букви закону і повсякденного життя соціуму, яке не завжди вписувалося в норми законів.

Морально-етичні норми та приписи щодо родинних відносин були відомі з часів Київської Русі. Так, прикладом Візантії на Русі практикувалися розлучення чоловіків і жінок за взаємною згодою. У церковному уставі Ярослава Мудрого є статті про самовільне покидання чоловіком жінки, а в уставній грамоті Ростислава Мстиславича Смоленської єпископії є стаття про покидання чоловіком жінки або жінкою чоловіка. Ці документи красномовно свідчать про відповідну практику повсякденного життя наших пращурів.

У XVIII ст. в українському суспільстві спостерігалася подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу: не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядали шлюб як акт громадський, заснований на вільній домовленості обох сторін. Для того, щоб подібна угода мала законну силу, потрібно було дотримання певних форм, які диктувалися законом і звичаєм. Закон вимагав, щоб шлюбний договір був укладений відкрито при свідках, оформлений законним документом, вписаним у актові книги, звичай – щоб був виконаний обряд у формі весілля, котре в побуті простого народу не втратило свого важливого значення у справі укладення шлюбу. Хоча духовенство і тоді наполягало на тому, щоб шлюб був освячений і церковним вінчанням, але ніхто з них не чинив опору при дотриманні лише народних звичаїв. Однак шлюб вважався законним і без церковного освячення, лише були б виконані умови звичаєвого права.

Наприкінці XVII ст. Українська православна церква потрапила під Московський патріархат. Згідно з політикою Синоду, шлюб мав утратити свої національні особливості і наблизитися до тієї форми, яку пропагувала Російська православна церква. Шлюбно-сімейні стосунки були уніфіковані і поставлені під жорсткий контроль. У зв'язку з цим зіткнулись різні погляди на шлюб і форму його здійснення. Церква тлумачила шлюб як таїнство і єдиною законною формою його здійснення вважала вінчання, а звичаєве народне право віками виробило свій погляд на шлюб як на вільну угоду, котру чоловік та жінка за своєю власною ініціативою укладають і розривають.

Зважаючи на консервативність і міцність традицій, у XVIII ст. серед мирян продовжував побутувати такий спосіб розлучення подружжя, як написання розлучних листів («разводных писем»). Не виступаючи законною підставою для розірвання шлюбу, вони, втім, широко застосовувалися на практиці. Розлучний лист являв собою письмовий документ, в якому чоловік і дружина домовлялися розірвати подружнє життя, визначали долю спільних дітей, ділили майно тощо. Особливо негативно ставилася Російська православна церква до самовільних розлучень подружжя. Однак вони не були рідкістю.

Російська православна церква встановила жорсткі причини для розлучень подружжя, як-от перелюб, відсутність одного з подружжя більше, ніж 5 років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатожлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та інші. Тому причини для розірвання шлюбів звичаєвого права і приписів Російської православної церкви не збігалися, що на практиці спричинялося до конфліктів, які ламали людські долі. З цього приводу історик Л. Орленко (псевдонім – О.І. Левицького) відзначав: „Трохи не в першу чергу отся нівеліровка зачепила шлюбні справи і одним замахом знищила вільні розводи, про які й нечувано було в Московськiм царствi, а це зараз же відгукнулось гострими конфліктами в родинному житті козацької старшини, яка з дідів-прадідів звикла користуватись правом вільної розлуки”³.

Відповідно до канонів церкви, юридично це не було законне розлучення, і подружжя перебувало в шлюбі, тобто коли один із них укладав новий шлюб, то він був не дійсним. З цього випливає, що розлучні листи були способом обійти закон, який визначав обмежену кількість приводів для розлучення, позаяк повсякденне

життя було різноманітнішим, ніж буква закону. Крім того, законний процес розлучення вимагав тривалої і дорогої процедури, що не могли собі дозволити незможні верстви населення.

Подружжя вдавалося до розлучних листів у наступних, найбільш поширених, випадках: по-перше, за обоюсторонньої згоди чоловіка і дружини, але за відсутності законних причин для розірвання шлюбу; по-друге, коли ініціатором розлучення був один із подружжя, котрий одноосібно розривав шлюб, не узгоджуючи своє рішення з дружиною або чоловіком. Законних причин для розлучення у цьому випадку також не було. Істотна різниця між цими двома варіантами розлучення за розлучним листом полягала в тому, що в першому випадку подружжя нехтувало авторитетом церковної влади і законом, а в другому – зачіпалися інтереси церкви і покинутої половини подружжя.

У 1715 році ніжинський хорунжий Іван Величковський одружився з дочкою новгород-сіверського протопопа Єфимією Заруцькою. Шлюб виявився невдалим, тож чоловік звернувся до київського митрополита Варлаама з проханням дати йому розлучення. У цей період „<...> церковні давні погляди на суть шлюбу були ще живими в малоруському суспільстві, але вище духовенство не могло вже більше поблажливо ставитися до них, а зобов'язане було узгоджуватися у цій справі з поглядами центрального уряду, який наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов”⁴. Тому Варлаам надіслав прохання Івана Величковського до Синоду. Там, розглянувши справу, дозволили йому розлучитися, але заборонили одружуватися вдруге. Синод кваліфікував одруження при живій дружині перелюбом. Обурений таким рішенням, Іван Величковський 1724 року одружився, всупереч настановам Синоду, з Анною Новицькою. Київський митрополит визнав цей шлюб недійсним, і на подружжя було накладено церковну епитимію. Однак Величковський не підкорився рішенням Синоду і не подався разом із дружиною відбувати покарання у монастир. Тоді подружжя було відлучено від церкви. І лише після того, як у 1731 році померла перша дружина Івана Величковського, йому вдалося виклопотати у Синоду зняття церковного покарання і дозволу доживати віку із законною дружиною Анною.

Яскравим прикладом неможливості отримати розлучення до смерті є подружнє життя бунчукового товариша Івана Миклашевського. Миклашевські належали до знатних родів Гетьманщини, вони були переважно вихідцями з поляків, за вірну службу гетьману Богдану Хмельницькому отримали землі і посади. Ось приклад із сімейного життя молодшого сина стародубського полковника Михайла Миклашевського – Івана. Одружився він у грудні 1724 року з Євдокією, в подружжя народився син Павло. Наступного року прийшов наказ із Санкт-Петербурга, й Івана забрали у Гілянський похід, що тривав майже два роки. За його відсутності Євдокія у Стародубі, „свалявшись с некоторым моим же служителем, прижила блудно двое детей, из которых одно без моей в Малой Россіи бытности, а другое за возвращением моим из похода, взятая уже за тем пороком маткою ее в дом свой, там родила; чрез что до крайнего я пришел разорения и обесславления”⁵. Жити з нею він більше не хотів і тому просив чернігівського архієрея Іродіона Жураковського дати розлучення та дозвіл повторно взяти шлюб. У справі Івана Миклашевського про розлучення брав участь Феофан Прокопович. Однак так до кінця свого життя Іван Миклашевський і не дочекався розлучення. Помер він у 1740 році, а його вдова повторно вийшла заміж за Стародубського полкового писаря Степана Петрукевича.

Такі приклади неможливості отримання законного розлучення і повторного одруження провокували мирян вдаватися до самовільних розлучень без санкції церковної влади.

Непоодиноким явищем було написання розлучних листів безпосередньо священнослужителями. Їх поведінку можна пояснити різними обставинами. По-перше, часто панотці отримували за це матеріальну винагороду. По-друге, священників обирали на цю посаду парафії, у зв'язку з чим вони перебували в певній залеж-

ності від мирян, які могли їх переобрати або впливати на них, іноді їй вдавалися до погроз. Парафіяльний священник не завжди мав можливість звернутися за допомогою до архієпископа, оскільки той перебував далеко, а з парафіянами стикався щоденно. Крім того, парафіяльні священники часто позитивно ставилися до розлучних листів, не бачачи в них нічого протиправного. Укази ж Синоду, в яких гостро заперечувалися і переслідувалися розлучні листи, у віддалені епархії потрапляли з великим запізненням або й не надходили зовсім, через що ієреї порушували закони, самі того не відаючи.

Укази ж були все суворіші. У 1730 р. Синод разом з імператрицею Анною Іоанівною видав указ, в якому засудив самовільні розлучення, пригрозивши ієреям у разі невиконання «тяжким штрафом, лишенням священства»⁶. При імператриці Катерині II указом від 8 червня 1767 року парафіяльним священникам було заборонено видавати розвідні листи. Синод докладав максимальні зусилля для боротьби з самовільними розлученнями. Розірвані шлюби через розлучні листи визнавалися недійсними, навіть коли подружжя десятки років проживало окремо.

Однак, незважаючи на боротьбу Синоду з розлучними листами, на практиці вони продовжували побутувати. Російська православна церква жорстоко карала як мирян, так і священнослужителів за їх застосування. Наприклад, у 1732 р. Синод покарав багатими подружжя Костилевих за «самовольно совершенное ими разлучение от сожительства друг с другом»⁷. Крім того, Синод зобов'язав їх знову жити разом, чоловіка ж було заслано на каторжні роботи за місцем служби на півроку.

Суворо карали і священнослужителів, «приложивших руки к написанию разводных писем»⁸. Так, одного панотця було позбавлено сану, пострижено бороду, заслано в Кирилів монастир в число самих «низких рабочих»⁹.

Самовільні і добровільні розлучення були поширені не тільки на тих територіях, в яких переважало православне населення, але й на Правобережжі, яке було в складі Польщі. Архівні рукописні джерела свідчать про те, що розлучні листи існували і в католицтві. Так, у Книзі гродській м. Летичева за 1713 р. зберігся розлучний лист дружини чоловікові, написаний польською мовою¹⁰.

Серед простого люду в Гетьманщині розлучення ще довго відбувалися за старими звичаями. А коли такі факти ставали відомі владі, то на винного чекала єпитимія в монастирі. У 1743 р. козак Миргородського полку Ничипір Донець, колишній запорожець, добровільно розлучився з жінкою, „по правиламъ святых отецъ”, бо вони не ладнали у подружньому житті. „Розлука була справлена так само, як се робилось споконвіку по цілій Україні; скликали родичів, ті обмірковували справу, і з їх дозволу й поради Донець з жінкою дали один одному „розводные листы”, а в них між іншим написали, що обоє вони мають право поновити шлюб з іншими особами...”¹¹. При цьому були присутні родичі й парафіяльний священник Данило. Вважаючи себе вільним, Донець знову, вже вчетверте, одружився у Самарі з Євдокією. Причому це було не просто співжиття, а законно вінчаний шлюб, який і освятив, найімовірніше, той же священник Данило. Потім хтось доніс про це київському митрополиту, а той визнав розлучення і новий шлюб Ничипора Донця не дійсним. Його розлучили з новою дружиною і відправили до Козелецького монастиря на покаяння терміном на два роки. Однак цікавою подробицею цієї справи було те, що акт розлучення Донця відбувся в присутності сільського парафіяльного священника, який потім і вінчав його вчетверте. Такий факт свідчить про те, що сільське духовенство в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. сприймало народний погляд на шлюб як на вільну угоду між чоловіком і жінкою.

Учений Д.Азаревич з цього приводу зауважував, що населення Гетьманщини, «не ходячи до правильного суду, самовільно між собою розлучаються, а духовенство таким особам вільно видає розвідні листи. Ось наскільки в народних звичаях не визнавалося за шлюбним зв'язком нерозірваності. Тому священного,

повного морального спілкування для нероздільного життя за шлюбом не визнавалося»¹².

Історик О.І.Левицький, досліджуючи процес розлучення в Гетьманщині у XVIII ст., наголошував на тому, що тут завжди розлучення було особистою справою подружжя. Він зауважив, що „сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по-давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають”¹³. Зрозуміло, що подібна практика не вписувалася в ту державну політику уряду і Синоду Російської імперії, спрямовану на уніфікацію шлюбно-сімейної сфери життя суспільства за загальноросійськими зразками. Така ситуація призводила до конфліктів і непорозумінь між владою і населенням у родинній сфері життя.

Починаючи з 60-х рр. XVIII ст., церковна організація значно зміцніла, почала жорсткіше контролювати розлучення, особливо переслідуючи самовільні. Синод почав перешкоджати розлученням, прагнучи поставити розлучення в суворі рамки духовних законів, зробити розлучення прерогативою формального духовного суду при архієпископі. Однак цей процес впроваджувався повільно, про що свідчать неодноразові заборони священникам давати «розлучні листи» і зроблене в 1767 р. визнання Синодом того, що «в епархиях обыватели многие от живых жен, а жены от живых мужей в брак вступают <...> и распускные письма священно- и церковнослужители им пишут, а другие, безрассудно утверждая оные быть правильными, таковые браки венчают»¹⁴.

Зустрічаються приклади написання розлучних листів як за присутності, так і за відсутності духовної особи, зокрема, при свідках, як правило, місцевих мешканцях. Так, А.Лебедев, досліджуючи архівні документи Харківської і Курської духовних консисторій, у протоколі від 20 травня 1730 р. Харківської духовної консисторії віднайшов відомості, що мешканця м. Мерефа Прокопа Деденка в 1712 р. було забрано в полон, де він пробув 22 роки. Дружина ж його Олена вдовою залишалася вісім років, а потім вийшла заміж за іншого чоловіка, з яким прожила 11 років і прижила дітей. П.Деденко, повернувшись із полону, дізнався про те, що його колишня дружина вже мала чоловіка і дітей, тому не хотів їх розлучати. П.Деденко взяв у неї лише 5 руб. для укладання нового шлюбу і отримання розлучного листа для доказу того, що він є вільним. Цього листа Олена дала йому при свідках – отамані та інших¹⁵.

2 вересня 1733 р. мешканець м. Яблунева Петро Щелкунов подав прохання про розлучення його з осліплого дружиною Ксенією. Вони прожили у шлюбі 28 років, народили двох дітей, але ті померли. Близько семи років тому Ксенія осліпла, на її правій нозі «пальцы червь отточил, и в летнее время ежегодно в той ноze бываю черви»¹⁶. Три роки подружжя вже не жило разом, Ксенія мешкала у своїх рідних братів, а в 1731 р. дала Петрові «отпускное письмо, чтобы мне жениться на иной жене»¹⁷. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, а Петро Щелкунов зобов'язувався допомагати колишній дружині.

30 квітня 1764 р. священник Покровської церкви слободи Миколаївка рапортував у Харківське духовне правління про те, що мешканець с. Нижнього Бурлука Слобідського Ізюмського полку Іван Біда засватав Марію Григор'єву. Просив повінчати пару після того, як духовне правління видасть «венечную память». Однак «по справке оказалось, что у Беды имеется жена Устинья, которая, по взятии его, Беды, еще в 1756 г. в службу, вышла замуж за другого, а, по сбежании онаго безвестно, и за третьяго, с которым и ныне в супружестве находится, и по нежеланию ея с означенным ея первым мужем Бедою жить, дала ему, за руками свидетелей, о свободном ему в супружество вступлении письмо»¹⁸. Остаточне рішення у справі відсутнє.

8 лютого 1770 р. Деркуське духовне правління преосвященному Тихону Воронежському звітувало, що у слободі Барановій дружина Григорія Шевченка Ксенія через свою хворобу (на ногах мала великі рани, й одна нога зовсім не рухалася)

більше не хотіла з ним жити. Тому при свідках вона дала розлучний лист, яким дозволила чоловікові знову одружитися, зважаючи на його молодий вік. Цього листа було представлено в духовний суд. Резолюція преосвященного була такою: «1770 года, марта 18 дня, послать к протопопу указ с прописанием того, что по силе апостольского правила, развесть не можно, и чтоб он увещевал обоих о долготерпении и благодарении Богу за его отеческое посещение и милосердное наказание <...> когда жена страдает, то мужу ея оставлять ее и не должно, и не можно»¹⁹.

23 серпня 1779 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоємужжя одноворки Мар'яни Барабашової. Жінка за життя першого чоловіка Семена вдруге вийшла заміж. З'ясувалося, що подружжя повінчалось вісім років тому. Однак «во время сочетания от злых людей он, Семен, испорчен, а кем, он того не знает, то, по таковой причине живучи, он, с нею, Марьяною, через восемь лет плотского совокупления не имел, и затем по прошению тестя и тещи его, а оной Марьяны родный родителей, разводное письмо по простоте своей, почитая оное за непротивное законам, от себя дал, ныне ж он, Семен, пришел в первобытное свое здоровье и с означенною женою его Марьяною жить по-прежнему желает, и плотское совокупление иметь с нею в состоянии»²⁰. На жаль, справа до кінця не доведена.

Продовження цієї справи знаходимо у статті А.Лебедева, написаній на основі документів Харківської і Курської духовних консисторій. Духовний суд покарав подружжя за розлучний лист. Так, «Барабашев был наказан плетью и жена его Мариамна для сожития отдана ему с распискою»²¹.

17 серпня 1792 р. Білгородська духовна консисторія отримала прохання від мешканця слободи Руська Лозова Харківської округи Євтея Шарапова, в якому чоловік просив удруге одружитися через хворобу своєї дружини Марії. Чоловік повідомив, що дружина, поживши у шлюбі два роки, «впала в венерическую болезнь и великое гноище»²². Жінка повернулася жити до батьків і живе в них уже 16 років. 5 березня 1791 р. вона написала листа, яким звільнила чоловіка від подружніх обов'язків. Марія зазначала: «по скорбности моей не могу его задевать, а позволяю ему где он себе сыщет, жениться, а я его никакой просьбы не должна просить, в чем при нижеподписавшихся свидетелях сие письмо дала»²³. Тож дружина звільнила чоловіка від подружніх обов'язків і «дозволила мне жениться и потому, что, зная мое убожество и одиночество, чтоб дом мой не разорился и более того не пришел я в убожество, почему я того села Лозового к растриженному священнику Антону, кой в том селе служил дьяконом, спрашивая можно-ли мне жениться по данному от жены письму, или ехать в Белгород к Вашему Преосвященству (епископу Білгородському і Курському Феоктисту. – **І.П.**), которой мне сказал, что ехать незачем»²⁴. Є.Шарапов заплатив ієреєві 16 руб. та ще й дав 2 мішки пшениці і жита, «через что доведя меня до крайнего разорения и убожества»²⁵.

Є.Шарапов доглядав за своїм старим батьком і на час розгляду справи проживав у монастирі. Просив відпустити його на місяць додому для збору врожаю. Також просив дозволу на другий шлюб. Однак рішення в даній справі нам не відоме.

У ситуаціях, коли питання про повторний шлюб не стояло, дворяни зазвичай не ускладнювали собі життя бюрократичною тяганиною, офіційне розлучення заміняючи фактичним: роз'їжджались і мирно ділили статки (маєтки, кріпаків, гроші тощо), після чого жінка отримувала свободу. Однак за такої відносної свободи чоловіки зобов'язані були відповідати за своїх дружин, зокрема, утримувати їх матеріально.

Досить класичним у цьому сенсі є приклад графа О.В.Суворова і його дружини Варвари Іванівни. Його конфлікт і фактичне розлучення призвело до галасливого скандалу, у який була втягнута петербурзька знать, включно з імператором Павлом I. У жовтні 1797 р. жінка, заручившись підтримкою знатних вельмож та скориставшись холодним ставленням імператора Павла I до її чоловіка, вимагала

від останнього, з яким давно жила окремо, сплатити їй борги – 22 тис. руб., а також збільшити річне утримання. Полководець через посередників відповів, що сам має борги і тому не може їй допомогти. Через імператорського фаворита генерал-прокурора Куракіна справа дійшла до царя. При вирішенні конфлікту Павло I став на бік графині. Натхненна цим Варвара Іванівна подала прохання, в якому вже не обмежилася сумою у 22 тис., а скаржилася на відсутність будинку і на матеріальні труднощі. Вона виявила бажання жити в маєтку свого чоловіка, користуватися його майном, яке приносило прибутку не менше 8 тис. руб. на рік. Павло I підтримав дружину, і О.В.Суворов змушений був підкоритися волі імператора. Сімейні чвари й опала знову підштовхнули графа до неординарного вирішення справ: на початку 1799 р. він звернувся до царя з проханням дозволити прийняти чернечий постриг. Однак замість цього Павло I присвоїв йому звання генералісімуса і призначив командувати союзними арміями у боях із французами.

Зусиллями світської влади і церкви було досягнуто те, що офіційне розлучення стало можливим лише з санкції духовного суду і при суворому дотриманні вимог до причин та процедури розлучення. Це стало результатом боротьби держави за контроль над шлюбно-сімейною сферою, переслідування і покарання священників за самовільні розлучення, без участі духовної влади. Тому свобода розлучень, боротьба з якою тривала протягом XVIII ст., на початку XIX ст. була майже викоренена. Однак у віддалених селах, у провінції, продовжували діяти старі традиції, які допускали свободу розлучень і їх самовільне здійснення. У цьому процесі міг брати участь парафіяльний священник, який це дозволяв, або подружжя самовільно розходилося без участі ієрея, котрий, у принципі, і не завжди мав можливість це проконтролювати.

Самовільні розлучення найбільше побутували серед селян. Це було пов'язано з такими обставинами: поглядом на шлюб як такий, що легко укладається і легко припиняється через домовленість подружжя між собою, а не через офіційні причини, встановлені законом; дорожнеча і жорстокість процедури шлюбозлучного процесу. Тому виходом були самовільні розлучення, які нелегально санкціонувалися общиною і громадською думкою.

Таким чином, церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням про шлюб, котрі тлумачили шлюб як звичайну угоду, яку можна добровільно укласти і розірвати. Російська православна церква найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило старим українським звичаєвим традиціям. Реальне, повсякденне життя не вміщалося в норми діючого церковного права про розлучення. Воно було більш різноманітним і багатограним за жорсткі, звужені норми офіційного права. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення розлучних листів, які являли собою форму припинення шлюбу. Ініціатори розлучних листів, котрі були обмежені рамками існуючих приводів для розлучення, знаходили протизаконний шлях. Російській православній церковній владі доводилося вести боротьбу як із збільшенням кількості розлучень, так і з порушниками законів, котрі ігнорували канонічне право. Ця боротьба поступово переросла в перманентне протистояння.

Особи, які уклали шлюб після самовільного розлучення, мали наслідки такі ж, як при перелюбі. Другий шлюб визнавався недійсним, і винуватець повертався до колишньої дружини. Крім того, він платив штраф на користь митрополита.

Перспективами подальших розвідок із даної теми може бути розширення територіальних і хронологічних рамок дослідження.

1. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С.1-31.

2. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – 112 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т.1. – 548 с., т.2. – 566 с.; Маслійчук В.

- Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип.7. – С.243-263; Сулима М.М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.;
3. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914. – Книга 4. – С. 14.
  4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.81. – Спр.10. – Арк.2.
  5. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С.251.
  6. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т.VII. – № 2400; ПСЗРИ. – Т. VII. – № 5655.
  7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.VII. – № 2608.
  8. ПСЗРИ. – Т.VII. – № 2606.
  9. Там само.
  10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 21723-21727. – Арк. 4-5.
  11. Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С.5.
  12. Азаревич Д. Русский брак // Журнал гражданского и уголовного права. – СПб., 1880. – Кн.5. – С. 111.
  13. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914 – Книга 4. – С. 23.
  14. ПСЗРИ. – Т.XVIII. – № 12935.
  15. Лебедев А. Вказ. праця. – С. 29.
  16. Там само. – С. 4.
  17. Там само. – С. 5.
  18. Там само. – С. 29.
  19. Лебедев А. О Вказ. праця. – С. 30.
  20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.2009. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк1.
  21. Лебедев А. Вказ. праця. – С. 30.
  22. ЦДІАК – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр.2528. – Арк. 14.
  23. Там само. – Арк. 15.
  24. Там само. – Арк. 14-14 зв.
  25. Там само. – Арк. 14 зв.

В статье анализируются самовольные разводы в среде украинского населения Российской империи XVIII века. Акцентируется внимание на распространенности этого явления в системе брачно-семейных отношений. Раскрыто борьбу Российской православной церкви с самовольными разводами, которые не вписывались в официальные поводы для развода супругов.

Self-willed divorces among Ukrainian population of Russian empire in the XVIII-th century are analyzed in the article. The attention is focused on prevalence of this phenomenon in the system of marriage-family relations. The article tells also about struggle of Russian Orthodox Church against self-willed divorces which didn't belong to the official grounds for the divorce of married couple.

